

Литература

1. Абдуллаев А. Демография Узбекистана: современное состояние и тенденции. – Ташкент: «Узбекистан», 2020.
2. Бабаджанов Р. Этнический состав населения Узбекистана. – Ташкент: «Фан». 2018.
3. Алиев Б. Особенности воспроизводства казахского населения в Узбекистане. Центральная Азия и культура. 2021. №4, -С. 56-72.
4. Жумагулов К. Миграция и этническая структура населения Узбекистана. Мир экономики. № 6, 88-103. 2020.
5. Рахимов А. Демографические процессы в регионах Узбекистана. Общество и экономика. № 3, 112-128. 2019.
6. Агентство статистики при Президенте Республики Узбекистан. [Электронный ресурс]. URL: <http://stat.uz/ru/> (дата обращения: 15.03.2023).

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада сўнги йиллардаги маълумотлар асосида Ўзбекистонда истиқомат қилувчи қозоқларнинг демографик кўрсаткичлари биринчи марта кенг қамровли таҳлил қилинган. Мақола Ўзбекистонда яшовчи қозоқларнинг асосий демографик кўрсаткичларини ўрганишга бағишланган. Муаллиф аҳоли сони, туғилиш ва ўлим кўрсаткичлари, шунингдек, қозоқ аҳолиси ўртасидаги миграция жараёнларининг ўзгариши тенденцияларини аниқлайди. Мақолада Ўзбекистондаги ҳозирги ижтимоий-иқтисодий вазиятда қозоқларнинг демографик ривожланишига таъсир этувчи омиллар ҳам кўриб чиқилади. Олинган натижалар минтақадаги демографик вазиятни баҳорат қилиш учун ишлатилиши мумкин.

РЕЗЮМЕ. В данной статье впервые проводится комплексный анализ демографических показателей казахов, проживающих в Узбекистане, на основе данных последних лет. Статья посвящена изучению основных демографических показателей казахов, проживающих в Узбекистане. Автор выявляет тенденции изменения численности, уровня рождаемости и смертности, а также миграционных процессов среди казахского населения. В работе также рассматриваются факторы, влияющие на демографическое развитие казахов в условиях современной социально-экономической ситуации в Узбекистане. Полученные результаты могут быть использованы для прогнозирования демографической ситуации в регионе.

SUMMARY. This article is the first to conduct a comprehensive analysis of the demographic indicators of Kazakhs living in Uzbekistan, based on data from recent years. The article is devoted to the study of the main demographic indicators of Kazakhs living in Uzbekistan. The author identifies trends in the change in the number, age structure, marriage and divorce rates, as well as migration processes among the Kazakh population. The work also examines the factors influencing the demographic development of Kazakhs in the context of the current socio-economic situation in Uzbekistan. The results obtained can be used to predict the demographic situation in the region.

XALÍQTÍN TUWÍLÍWSHÍLÍQ HÁM ÓLIMSHÍLIK PROCESLERINE DEMOGRAFIYALÍQ KÓZQARAS

G.B.Utepova – *geografiya ilimlerinin kandidati, docent*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: tugʻilish, reproduktiv holat, demografik siyosat, yalpi koeffitsient, sof koeffitsient, oʻlim, endogen omillar, ekzogen omillar, aholining oʻrtacha yoshi.

Ключевые слова: рождение, репродуктивное состояние, демографическая политика, брутто-коэффициент, нетто-коэффициент, смертность, эндогенные факторы, экзогенные факторы, средний возраст населения.

Key words: birth, reproductive status, demographic policy, gross coefficient, net coefficient, mortality, endogenous factors, exogenous factors, average age of the population.

Tuwılıw hám xalıqtın reproductivlik qálewı:

Tuwılıw demografiyalıq processlerden biri bolıp, ol da bir qatar social-ekonomikalıq, materiallıq faktorlar tásirinde rawajlanadı. Sonday-aq, jámiyettegi socialıq-ekonomikalıq ortalıq tuwılıw dárejesin belgileydi. Bularǵa hayallardıń jámiyettegi ornı hám dárejesi, bántligi, materiallıq sharayatlardı, medicinalıq xızmet penen támiyinleniwı, mámlekettiń demografiyalıq siyasatı h.t. basqalar kiredi. Xalıqtın jasaw sharayatı tuwılıw dárejesindegi geografiyalıq ayırmashılıqlardı ayqın kórsetedi.

B.C.Urlanis “qay jerde kámbaǵallıq yamasa jarlılıq bolsa, sol jerde turmis sharayat, mádeniyat tómen dárejede boladı” dep óz pikirini bildiredi [3]. Haqıyqatında da xalıqtın turmis sharayatı, mádeniyatı ósken sayın onıń ortasha ómir kóriw dáwiri uzayadı, xalıqtın quramında kekseler muǵdarı artadı. Adamlardıń tapqan dáramatları shańaraǵınıń mıtájliklerin qanaatlantırıwǵa hám ózleriniń jaqsı jasawına jetedi. Demek, xalıqtın mádeniy dárejesiniń kóteriliwı tuwılıw kórsetkishiniń tómenlewine alıp keledi desek aljaspaymız.

XIX ásirniń basına shekemgi dáwirde jer júziniń barlıq aymaqlarında tuwılıw kórsetkishi joqarı dárejede bolǵan. XX ásirge kelip kópshilik rawajlanǵan mámleketlerde industriyalasıw, urbanizaciya processleriniń jedellesiwı, hayallardıń óndiriste aktivliginiń artıwı, ilim-bilimlendiriw tarawındaǵı rawajlanıwlar, mádeniyatın rawajlanıwı, jaslardıń biraz kesh nekege kiriwi (turmis qurıwı) nátiyjesinde tuwılıw bir qansha tómenledi. XIX ásir aqırına shekem Evropa mámleketlerinde tuwılıw joqarı, ólim tómen bolıp, xalıqtın qayta tolısıwı intensiv jaǵdayda bolǵan bolsa XX ásirge kelip tuwılıwshılıq kórsetkishleriniń tómenlewı áhmiyetli tús alǵan hám házirge shekem bul process dawam etpekte. Latin Amerikası mámleketlerinde bolsa tuwılıwdıń joqarı, ólim jaǵdayınıń tómen kórsetkishleri ótken ásirge shekem saqlanıw keldi. Házirgi waqıtta bolsa bul regionlarda demografiyalıq ósiw procesi dawam etpekte.

Tuwılıwǵa tásir etiwshi faktorlardan jáne biri bul hayallardıń jámiyettegi ornı. Ásirese, hayallardıń bilim dárejesi jáne sociallıq óndiriste qatnasıwı tuwılıwǵa,

shańaraqtaǵı perzentler sanına tásir etedi. Shańaraqta tek perzent tárbiyası hám úy jumısları menen bánt bolǵan hayalǵa salıstırǵanda maǵlıwmatlı, qanday da bir tarawda xızmet kórsetetuǵın hayallardıń perzentleri kem boladı. Sebebi, olar óziniń aldına qoyǵan maqsetine jetiw ushın úlken mashaqatlı joldı basıp ótedi, jámiyetten ornın tabadı, sonlıqtan da kesh turmıs quradı, perzentler sanı da az boladı. Olardıń pikirlew sheńberiniń keńligi bilim hám mádeniyat dárejesi “kóp balalı” bolıwdı biykar etedi. Joqarıda mısıl keltirgen rawajlanǵan Evropa mámleketleri xalqınıń jınıslıq quramında hayallardıń 45-50% ekonomika-bánt. Al, Aziya, Afrika mámleketlerinde bul kórsetkish ádewir tómén. Hayallardıń social-ekonomikalıq tarawlarda qatnasıwı tek ǵana mámleketlerde emes, olardıń aymaqlıq quramında da bir-birinen keskin parıqlanadı. Sol sebepli qala xalqı hám awıl xalqı arasında tuwılıw dárejesi de birdey bolmaydı. Áyyemgi zamanlardan beri saqlanıp kiyatırǵan jaǵday bul awıl xalqı qala xalqına salıstırǵanda tuwılıw dárejesi mudamı joqarı bolıp kelgenliginiń guwası bolamız.

Dereklerde kórsetiliwinshe, agrar mámleketlerdiń awıllıq orınlarında tuwılıw dárejesi 30-40%-ten de joqarı bolıp kelgen. Awıl xalqınıń qalalarǵa jedel migraciyası esabınan qala xalqı ósip bardı. Urbanizaciya procesi tuwılıwdıń azayıwına áste-aqırın óz tásirin kórsetti. Qala xalqınıń kóbeyiwinde ishki hám sırtqı migraciya da baslı rol oynaydı.

Tuwılıwǵa unamlı tásir etiwshi faktorlardan biri neke qurıw jası esaplanadı. Erte neke qurıw tuwılıw dárejesin arttırsa, kerisinshe kesh nekege kiriw ajırıswdıń azayıwına, biraq tuwılıwdıń kem bolıwına alıp keledi. Afrika, Aziya hám Latın Amerikası mámleketlerinde jaslar erte nekege kiredi. Batis Evropada bolsa kerisinshe. Neke qurıw jámiyette áwladlar almasıwı ushın tiykar bolsa, ajırısw tuwılıwdıń sezilerli dárejede tóménlewine sebepshi boladı. Ajırıswlardıń aldın alıw, tuwılıw dárejesin normada uslaw mámleketlik áhmiyetke iye másele esaplanadı. Sol sebepten demografiyalıq processlerdi baqlaw, tiyisli is-ilajlar alıp barıw, tuwılıw kórsetkishlerine tásir etiw maqsetinde hár bir mámleket tárepinen “*demografiyalıq siyasat*” alıp barıladı. Xalıqtıń tábiyiy ósiwi tómén bolǵan mámleketlerde tuwılıwdı kóbeytiwge qaratılǵan siyasat alıp barılıp, bunda xalıq materiallıq hám ruwxıy jaqtan xoshametlenedi, jas shańaraqlar ushın qolaylı sharayatlar jaratıladı, joqarıda keltirilgen ajırıswlar mámleket tárepinen qadaǵalawǵa alınadı hám t.b.

Házirgi waqıtta tuwılıwdı kóbeytiwge qaratılǵan siyasat batis mámleketlerinde júrgizilmekte. Kerisinshe tuwılıwdı sheklew siyasatın ilgeri sürip atırǵan mámleketlerde bar. Olar tábiyiy rawıshke xalıq tezlik menen kóbeyip atırǵanlıǵı sebepli usınday siyasat alıp barıwǵa májbúr. Tuwılıwdı sheklew siyasatı rawajlanıp atırǵan Aziya mámleketlerine tán. Atap aytqanda xalqınıń ósiw pátı joqarı bolǵan Qıtay, Hindstan, Indoneziya sıyaqlı mámleketlerde dúnya xalqınıń 40%-ten aslamı jasadı. Qıtayda erte shańaraq qurıw ásirese, studentlerdiń oqıw dáwirinde turmıs qurıwı pútkilley qadaǵan etilgen. Qıtayda 1979-jıldan baslap “bir shańaraqqa bir bala” súreni tiykarında demografiyalıq siyasat alıp barılǵan bolsa, 2015-jıldan baslap eki perzentke ruxsat berildi, al 2021-jıl 31-may kúninen baslap úsh perzentli bolıwǵa ruqsat berildi. Tilekke qarsı 40 jıldan aslam dawam etken demografiyalıq siyasat nátiyjesinde endi Qıtaylı jaslar

kóp balalı bolıwdı qálemeytuǵınlıǵı tuwralı pikirlerin bildirmekte.

Demografiya páninde hayallardıń reproductiv (dúnyaǵa perzent keltire alıw imkaniyatına iye bolıwı) jasında dúnyaǵa qız perzentlerdi (keleshektegi analardı) keltiriw hám olardıń jasap ketiw mümkinshiliklerin de ilimiy tárep-ten úyrenip tómendegishe eki toparǵa ajratqan;

• *Brutto koefficient* - reproductiv (fertil) jasındaǵı

(15-49 jas) hár bir hayaldıń ózinen keyin izinde neshe qız perzent qaldırıwı;

• *Netto koefficient* - reproductiv (fertil) jasındaǵı

(15-49 jas) hár bir hayal ózinen keyin qaldırǵan qızlarınan anasınıń jasına shekem tiri jasaǵanları.

Xalıqtıń ólimshiligi onıń qayta tolısıwındaǵı (hár jılı qanday da bir sebeplerge baylanıslı ómirden kóz jumǵan xalıq ornın - jańadan dúnyaǵa kelgen áwladlar esabınan toltırılıp barılıwı) tiykarǵı process. Sebebi xalıqtıń tábiyiy ósiwi tuwılıw menen bir qatarda óliwshilikke de baylanıslı [4]. Xalıqtıń ólimi hár qıylı sebepler nátiyjesinde júz beredi. Ólim xalıqtıń tábiyiy ósiwi hám de kemeyiwinde áhmiyetli demografiyalıq process bolıp tabıladı. Ólimniń júz beriwine tiykarınan endogen hám ekzogen faktorlar tásir etedi.

Endogen faktorlar – adam organizminiń ishki háreketi, onıń qalıplesiwi, rawajlanıwı, jasaw iskerliginiń tóménlewine yaǵnıy qartayıwına sebep bolatuǵın faktorlar bolıp tabıladı. Ádette endogen faktorlar sebepli úlken jastaǵı xalıq kóbirek qaytıw (óledi) boladı. Bul jaǵday ádette normativ hádiyse dep bahalanadı. Biraq, tilekke qarsı xalıqtıń jas qatlamında da endogen mashqalalar sebepli ólim hádiyesi júz beredi. Bularǵa dawası joq násillik (atadan-balaǵa ótiwshi) kesellikler hám arttırılǵan kesellikler sebep boladı.

Ekzogen faktorlar – adamlardıń sırtqı tásir menen baylanıslı ómirden kóz jumıwı bolıp, bul faktor nátiyjesinde hár túrli jastaǵı adamlardıń túrli waqıtta hár qıylı sebepler menen qaytıw bolıwı. Bul faktorlarǵa hár qıylı tábiyiy apatlar, juqpalı kesellikler, kásip kesellikleri, awır hám qolaysız miynet sharayatları nátiyjesinde júzege kelgen kesellikler, baxıtsız hádiyseler, záhárleriwi, náshebentlik, alkoholizm h.t. basqalar kiredi. Házirgi zaman sanaatı, urbanizaciya, texnika rawajlanıwı, avtomatlastırıw, xalıq xojalıǵın ximiyalastırıw nátiyjesinde qorshaǵan ortalıqtıń, ásirese atmosfera hawasınıń buzılıwı, aǵın suwdıń pataslanıwı óliwshilik jaǵdaylarınan ele de kóbeyiwine sebepshi bolmaqta.

Óliwshilik kórsetkishleri hár bir aymaqtaǵı óndiriwshi kúshlerdiń rawajlanıw dárejesine, xalıqtıń jasaw sharayatı hám densawlıqtı saqlaw sistemasınıń rawajlanıw jaǵdayına baylanıslı boladı. Bul tarawlardıń rawajlanıw dárejesi qanshelli joqarı bolsa, ólim kórsetkishisi sonshelli tómén boladı hám kerisinshe. Kópshilik óliwshilik dárejesi joqarı bolǵan rawajlanıp atırǵan mámleketlerde joqarıda ayıp ótilgen tarawlardıń tómén dárejede ekenliginen derek beredi. Mısalı, Afrika mámleketlerinde dúnya júzi boyınsha ulıwma ólimshilik kórsetkishisi oǵada joqarı. Hár 1000 adamǵa tuwra keletuǵın xalıqtıń ólimi 15-20‰ (promille), ayırım orınlarda 25‰ ge shekem jetedi.

Óliwshilik dárejesi joqarı bolǵan ekinshi region Evropa esaplanadı. Sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwına qaray bir-birinen keskin parqlanıwshı bul eki geografıyalıq region óliwshiliktiń kópligi boyınsha bir-birine uqsas. Evropanıń derlik barlıq aymaqlarında ólim tuwılıwǵa

salıstırǵanda joqarı. Ólimniń ulıwma kórsetkishi menen mámleketniń ekonomikalıq rawajlanıwı arasındaǵı baylanıs hámme waqıtta da ózin aqlamaydı. Atap aytqanda, Evropa regionı ekonomikalıq jaqtan quwatlı bolıwına qaramastan xalıq arasında ólim muǵdarınıń kópıligi menen ajırılıp turadı. Bul jaǵdaydı social-ekonomikalıq sharayat penen emes, al xalıqtıń jas ózgesheligindegi jaǵday menen bahalaw maqsetke muwapıq. Sol sebepli ilimde xalıqtıń ólim kórsetkishlerin jas ózgesheligi boyınsha analizlegende óz aldına toparǵa bólip úyreniledi. Evropa xalqınıń óliwshilik kórsetkishin jas toparları boyınsha analizlegende balalar hám orta jastaǵılar arasında óliwshilik az ushırasadı, al kerisinshe úlken jastaǵılarda bul jaǵday júdá joqarı. Xalıqtıń jas quramında qariyalardıń kópıligin inabatqa alsaq, bul tábiyiy túrdegi ulıwmalıq ólim kórsetkishi dep esaplaymız. Usınıń menen birge Evropa xalqınıń quramında ekzogen faktorlar sebepli júz beretuǵın ólim hádiyesi kóbirek ushırasadı. Tuwılıw dárejesiniń tómengi, óliwshilikniń tuwılıwdan kópıligi xalıqtıń tábiyiy azayıwın keltirip shıǵaradı. Búgingi kúnde Evropa kontinentiniń demografiyalıq jaǵdayında dál usınday xalıqtıń tolısıw jaǵdayı júz bermekte yaǵnıy xalıq tábiyiy túrde azaymaqta.

Afrika kontinentin salıstırmalı bahalaytuǵın bolsaq, regionniń social-ekonomikalıq rawajlanıwındaǵı artta qalıwshılıq, den sawlıqtı saqlaw salasınıń jetkilikli rawajlanbaǵanlıǵı, tuwılıp atırǵan náresteler sanınıń hádden tis kópıligi hám olar arasındaǵı shetnewdiń (óliw) joqarılıǵı regiondaǵı óliwshilik kórsetkishiniń joqarı dárejede ekenligin kórsetpekte. Óliwshilik kórsetkishleriniń joqarı yamasa tómengi bolıwı bir jasqa shekemgi nárestelerdiń shetnewi menen tikkeley baylanıslı. 2021-jılǵı maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda hár bir 1000 nárestegе tuwra keletuǵın náresteler shetnewi jer júzi boyınsha ortasha 31%ni quraydı. Usınnan Afrikada 47%, Evropada 4%, Okeaniyada 16%, Aziyada 26% hám Amerikada 12% ge teń [5].

Náresteler shetnewi koefficientiniń tómengi xalıqtıń ulıwmalıq ólim kórsetkishleriniń qısqarıwında áhmiyetli rol oynaydı. Bizge belgili bir jasqa shekemgi balalar shetnewi – bul birinshi jıl balalar ómirinde júz beretuǵın ólim hádiyesi bolıp, náresteler shetnewin salıstırıw boyınsha arnawlı shkaladan paydalanıladı.

4-keste. Náresteler shetnewi koefficientiniń shkalası

Náresteler shetnewi koefficienti ‰	Náresteler ólimi dárejesi
20 ǵa shekem	júdá tómengi
20-34	tómengi
35-49	orta
50-64	bálgent
65 hám onnan joqarı	júdá bálgent

Derek: World 2021 population data sheet

Xalıqtıń qayta tolısıwında óliwshilikniń de óz ornı bar. Olar úlken jastaǵılar, náresteler yamasa analar ólimi bolsa da áwladlar almasıwınıń ekinshi zárurli tárepi esaplanadı. Xalıqtıń jaylasıwı, migraciyası ólimge belgili bir dárejede tásirin tiygizedi. Xalıq tıǵız jaylasqan aymaqlarda hár qıylı epidemiyalıq kesellikler tez tarqaladı, migraciya aǵımı aymaqlarda migrantlar ózleri menen infekciyalı keselliklerdi de alıp júredi. Nátiyjede óliwshilik jaǵdaylarınıń kúsheyiwine alıp keledi. Xalıqtıń óliwshilik kórsetkishleri hár qıylı geografiyalıq aymaqtaǵı xalıqtıń ortasha ómir kóriw dárejesin belgilep beredi yaǵnıy joqarı ólim kórsetkishleri baqlanıp atırǵan mámleketlerde xalıqtıń ortasha ómir kóriw kórsetkishi tómengi boladı.

2021-jılǵı statistikalıq maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda xalıqtıń ortasha ómir kóriw kórsetkishi dúnya júzinde er adamlarda 71 jas, hayallarda 75 jasqa teń ekenligi kórsetilgen. Xalıqtıń ortasha jasaw kórsetkishleriniń eń joqarı kórinisi rawajlanǵan mámleketlerge tuwra keledi (er adamlar - 76 jas, hayallar - 82 jas) [5]. Ortasha ómir súriw jası 80 jas hám onnan joqarı bolǵan kórsetkish kópshilik jaǵdayda hayallarda baqlanbaqta, al er adamlarda derlik az. Hayallar arasında 80 jas hám onnan artıq ómir súriw jasına iye bolǵan mámleketlerge; Qıtay (Gonkong) – 88 jas, Yaponiya – 87, Qubla koreya – 86, Norvegiya – 85, Finlyandiya – 84, Shveciya – 84, Greciya – 84, Italiya – 84, Tayvan – 84 hám Batis Evropa mámleketleri – (84 jas) kiredi. Kanada – 84, Kuveyt – 83, Katar – 82, Panama – 82, Urugvay – 81, Maldiv – 81, Braziliya – 80, AQSh – 80, Shri-Lanka – 80 jas [5]. Usı sanap ótilgen mámleketlerde jer júzi boyınsha eń kishi náresteler ólimi baqlanadı. Uzaq ómir kóriw jasına erisiw hár bir mámleketniń social-ekonomikalıq rawajlanıwına baylanıslı bolıwı menen birge den sawlıqtı saqlaw, xalıqtıń salamat turmıs tárizin qalıplestiriwdegi erisken jetiskenlikleri menen de belgilenedi.

Ádebiyatlar

1. Borieva M.R. Demografiya asoslari. - T.: Universitet, 2001. 117-b.
2. Tojjeva Z. Aholi geografiyasi. – Toshkent: “Noshir”. 2019. 183-b.
3. Урланис Б.Ц. Народонаселение: исследования, публицистика -М.: Статистика, 1976.
4. Utepova G.B. Xalıqlar geografiyası hám demografiya. –Nókis: “Farma Print” 2010.
5. World population data sheet 2021.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada demografik nuqtayi nazardan aholining tug‘ilish darajasi va reproduktiv holati, o‘lim darajasi va unga ta‘sir etuvchi omillar, shuningdek, aholining o‘rtacha umr ko‘rish shartlari baholanadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье с демографической точки зрения оцениваются рождаемость и репродуктивное состояние населения, смертность и влияющие на нее факторы, а также условия средней продолжительности жизни населения.

SUMMARY. This article evaluates birth rates and reproductive status, mortality and its influencing factors, as well as the conditions of average life expectancy from a demographic perspective.